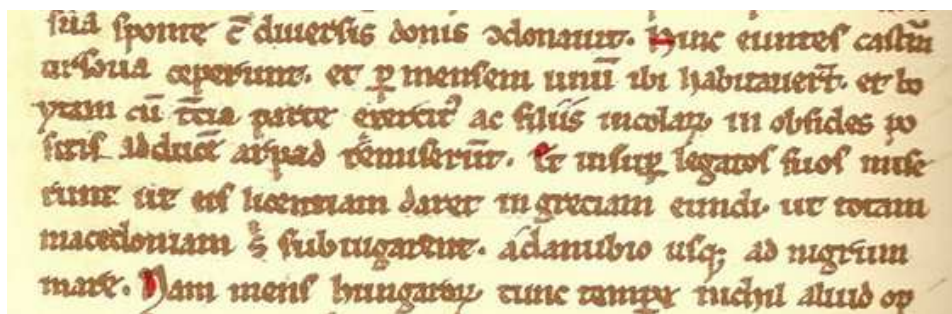

Anonymus és a „Fekete-tenger”

1. Anonymus gesztáját SCHWANDTNER 1746. évi legelső kiadása óta meglehetősen behatóan vizsgálták szakavatott kutatók, de a negyed évezrednél is hosszabb ideje tartó elemzés dacára jó néhány szövegrészletének értelmezése problematikus mind a mai napig. Ebben a közleményben két ilyen szövegrészletet vizsgállok. Első olvasásra úgy tűnik – s ez az Anonymus-irodalomban képviselt általános felfogás napjainkban –, hogy mind a két részlet a közismert Fekete-tengert említi. Az alábbiakban arra szándékozom választ adni, miképpen került e két tengernev Anonymus művébe, s a magyarázatok a geszta ezen két részletének evolúcióját illetően érdekes következtetések levonását teszik lehetővé.¹

2. „ad nigrum mare”. – A geszta 44. fejezetében olvassuk az alábbi részletet (18v 19–25. sor):

¹ Köszönöm Benkő Lorándnak a tanulmány első változatához fűzött észrevételeit.

A részlet a ligaturák feloldásával, JUHÁSZ LÁSZLÓ és JAKUBOVICH EMIL szövegközlésének felhasználásával a következő: „Hinc euntas castrum ursoua ceperunt. et per mensem unum ibi habitauerunt. et boytam cum tercia parte exercitus ac filiis incolarum in obsides positos ad ducem arpad remiserunt. Et insuper legatos suos miserunt ut eis licentiam daret in greciam eundi. ut totam macedoniam sibi subiugarent. adanubio usque ad nigrum mare.” (JUHÁSZ i. m. 30, 348. mondat; SRH. 1: 91, 13–18. sor.)

PAIS DEZSŐ fordításában (1926.): „Innen tovább menvén, Orsova várát foglalták el. Egy hónapig tartózkodtak itt. Ekkor Vajtát a sereg harmadrészevel meg a lakosoknak túsul adott fiaival visszaküldték Árpád vezérhez. Egyszermind a végett is küldtek hozzá követeket, hogy adjon nekik engedelmet a Görögországba menetelre, ahol majd aztán egész Macedóniát meghódítják a Dunától a Fekete-tengerig.” (PAIS i. m. 80.)

VESZPRÉMY LÁSZLÓ fordításában (1999.): „Innen a magyarok útja Orsova várához vezetett, amelynek bevétele után egy hónapon át ott időztek. Onnan Vajtát a sereg harmadrészevel meg a helybeliek túsul vett fiaival együtt Árpád fejedelemhez küldték. Egyúttal követeket is menesztettek hozzá, hogy engedélyt kapjanak Görögországba vonulásukhoz: hogy egész Macedóniát a Dunától a Fekete-tengerig meghódoltassák.” (VESZPRÉMY i. m. 39.)

Grecia alatt kétségtelenül a Bizánci Birodalmat értette Anonymus, *Macedonia* alatt pedig ennek egy részét; a *macedones* népnevet a következő fejezet címében és szövegében is említi. Anonymusnak a Dunával kapcsolatos tágabb földrajzi tájékozottságát mutatja Árpád vezér üzenete Salán vezérhez a mű 38. fejezetében; itt elhangzik, hogy a Duna „Regensburg felől Görögországba folyik” (VESZPRÉMY i. m. 34).

Mindenek fényében meglehetősen problematikus az „egész Macedóniát a Dunától a Fekete-tengerig meghódoltassák” megfogalmazás. Egyrészt Macedónia sohasem terjedt a Fekete-tengerig, másrészt, mivel a Duna a Fekete-tengerbe ömlik, így a Duna és a Fekete-tenger közötti területről nemigen beszélhetünk. További nehézséget jelent, hogy a Pontus Euxinus megnevezéseként a *Fekete-tenger* név – eltekintve Anonymustól – a XIII. század közepéig sehol sem bukkan fel. VÁCZY PÉTER így írt erről: „[a Pontus Euxinus] Fekete-tenger elnevezése teljességgel ismeretlen nemcsak az ókorban, hanem a középkorban is a 13. század közepéig, nem fordul elő sem a keleti (mohamedán, görög, szláv), sem a nyugati (latin, újlatin, germán) irodalomban.” (VÁCZY 1994: 71.) Ez a felismerés meglehetősen kalandos magyarázatra kényszerítette VÁCZY PÉTERT, hogy Anonymus szóhasználatát megindokolja. Emellett jelentős érvnek tűnt azok szemében, akik Anonymus munkásságát IV. Béla utáni időszakra próbálták datálni.

A megoldás kézenfekvő. Véleményem szerint Anonymus művében eredetileg ez állt: „ut totam macedoniam sibi subiugarent a danubio usque ad ægæum mare”. A(z egyik) másolás során szövegromlás történt: a szkriptor „ægæum mare” helyett „nigrum mare”-t írt, s ez olvasható a korunkra jutott egyetlen példányban. Az egyébként szépen írt másolat számos hibájáról, közöttük jó néhány betűtévesztéséről mindaddig BENKŐ LORÁND adta a legrészletesebb összefoglalást (BENKŐ 1999: 75–6).

Történeti-földrajzi szempontból az Égei-tenger említése teljesen indokolt: Macedónia területe már az i. e. IV. században magába foglalta a Halkidiki-félszigetet

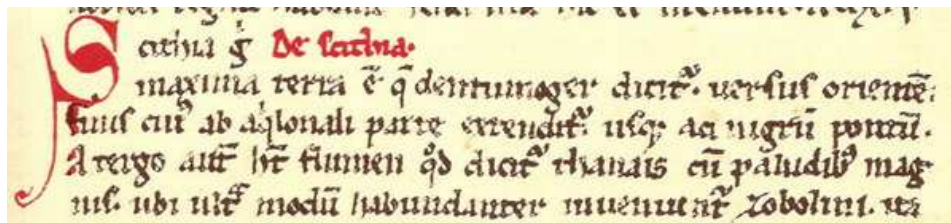
és később az Égei-tengerhez tartozó Thermai-, Kaszándrai-, Aijon-, Órosz- s Orfáni-öböl vize mosta déli partjait.

Az *Aegaeum mare* tengernev számos ókori szövegben előfordul (TLO. 73–4; OLD. 1: 62). Mivel szerettem volna az Égei-tenger említésére Anonymushoz időben közeli példát adni, belelapoztam Joseph of Exeter (Josephus Iscanus) epikus Trója-költeményének 1541. évi kiadásába. A magiszteri címmel rendelkező szerző, bár Magyarországtól távol élt, nemcsak Anonymus kortársa volt, hanem hozzá hasonlóan megigézte a trójai történet Dares Phrygius-féle változata. Elsősorban a „De excidio Troiae” című rövid prózai mű szolgált forrásul hat könyvből álló, hexameterekben írt latin költeményéhez, amely 1183 és 1190 között készült. A költeményben az Égei-tengerre és annak környékén lakókra vonatkozó részleteket is olvashatunk: „Aegaeosque” (1. könyv, 16. lap, 18. sor), „Pergama reges Aegaeum tenuere fretum” (6. könyv, 170. lap, 8–9. sor). Nem kételkedhetünk abban, hogy az *Aegaeum mare* név nagyon jól ismert volt a mi Anonymusunk számára is.

A fenti korrekcióval minden nehézség egy csapásra megszűnik: az Árpádhoz küldött követek tehát ahhoz igyekeztek engedélyt kapni, „hogy egész Macedóniát a Dunától az Égei-tengerig meghódoltassák.”

3. „ad nigrum pontum”. – Anonymus szövegében egy másik helyen is találkozunk a Fekete-tengerrel, a prologust követő első fejezet első mondatában (2r 4–8. sor).

A) Lássuk a kérdéses részletet:

A részlet a ligatúrák feloldásával, JUHÁSZ LÁSZLÓ és JAKUBOVICH EMIL szövegközlésének felhasználásával a következő: „Scithia igitur maxima terra est que dentumoger dicitur. uersus orientem: Finis cuius ab aquilonali parte extenditur. usque ad nigrum pontum. A tergo autem habet flumen quod dicitur thanais cum paludibus magnis.” (JUHÁSZ i. m. 2, 13–14. mondat; SRH. 1: 34, 11–14. sor.)

Megjegyzem, hogy a kézirat *a'qlonali* szavának *aquilonali*-ként történő feloldását kétségtelenné teszi a mű más helyein megfigyelhető ligatura-használat, így az *aquarum* rövidített alakjai a 13v 3. sorában és a 17v 32. sorában, az *aquam* rövidített alakja a 19r 3. sorában és különösen közeli analógiát ad az *aquis* rövidített *aq's* alakja a 8r 20. sorában. A JUHÁSZ-féle kiadásban olvasható *paladibus* kétségtelennül sajtóhiba.

Nem lesz érdektelen, ha az elmúlt több mint két évszázadban publikált magyar fordítások közül többet is idézek:

LETHENYÉY JÁNOS fordítása (1790.): „SZITTYA tehát igen nagy Föld, a’ melly (*Dentu moger*) *Denti-Magyarnak* mondatik Nap-kelet felől; a’ kinek a’ vége, az északi részről, ki terjed a’ fekete tengerig; háta megett pedig vagon egy folyó-víz, a’ melly Donnak (vagy *Thanaisnak*) hivattatik, nagy Tavakkal” (LETHENYÉY i. m. 3).

SZABÓ KÁROLY – MIKA SÁNDOR fordítása (1898.): „Scythia tehát igen nagy föld, melyet Dentumogernek neveznek, melynek határa kelet felé az északi résztől a fekete tengerig terjed, mögötte pedig vagon a Thanais nevezetű folyó nagy ingoványokkal” (SZABÓ–MIKA i. m. 7).

PAIS DEZSŐ fordítása (1926.): „SZCITIA tehát igen nagy föld, melyet Doni-magyarnak hívnak. Kelet felé határa az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed. Mögötte pedig ott van a Don nevű folyam nagy mocsaraival” (PAIS i. m. 21).

GAÁL LÁSZLÓ fordítása (1957.): „Szcítia tehát igen nagy föld, melyet kelet felé Dentumogernek hívnak. Ennek (ti. *Dentumoger*-nek) határa az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed. Mögötte van az a folyó, melyet Thanaisnak neveznek, nagy mocsaraival” (GAÁL i. m. 29).

VESZPRÉMY LÁSZLÓ fordítása (1999.): „Szkítia ugyanis, amelyet Dentumogernek hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északról egészen a Fekete-tengerig terjednek. Legszeleén a Don nevű folyó található, kiterjedt mocsarakkal” (VESZPRÉMY i. m. 10).

A fenti fordítások különböznek egyrészt abban a tekintetben, hogy a *versus orientem* kifejezést a VESZPRÉMY-féle fordítás Szkítia földjéhez, a LEHENYÉY- és a GAÁL-féle Dentumogerhez, a SZABÓ–MIKA-féle és a PAIS-féle fordítás pedig a terület határaihoz kapcsolja. Másrészt a latin *pars* fordításaképpen az első kettő a *rész*, a következő kettő a *táj* szavunkat használja, a legutolsó pedig nem fordítja. S nem lényegtelen különbség, hogy a két korábbi fordítás jelzős köznévi kifejezésként használja a „fekete tenger”-t, míg a három későbbiben a „Fekete-tenger” már tulajdonnév.

B) Az Anonymus tollán fennmaradt „ad nigrum pontum” kifejezés magyarázatához az idézett szövegrészlet áthagyományozódásának vizsgálata alapján juthatunk el. S ez a folyamat már a mi Anonymusunkig is évezrednél hosszabb időn ível át. Az egyszerűség kedvéért e helyütt nem szándékozom ezt a sok lépésből álló folyamatot pontosan rekonstruálni – még megközelítő részletességgel sem –, hanem csak egy leegyszerűsített, mindamellett a fenti részlet létrejöttét teljességgel megmagyarázó modellt kívánok ismertetni.

C) De előtte időzzünk el egy kicsit a távoli múltban! Az időszámításunk előtti II. század közepén élt Athénban egy Apollodóros nevű tudós férfiú. Amiképpen Strabón elbeszéli az időszámításunk előtti 7. év körül készült nagy Geográfikájában, Apollodóros a hajókról írt műve második könyvének bevezetésében megőrjia Homérost, amiért a távolabbi vidékekről meglehetősen pontatlan értesülésekkel bír. Többek között ezt mondja Apollodóros: „Ámbár körülbelül 40 folyó ömlik a P o n t o s ba, [Homéros] még a leghíresebbek közül sem említ egyet sem, mint amilyen az Istros, a T a n a i s , a Borysthenés, a Hypanis, a P h a s i s , a Thermódon és a Halys; a s k y t h á k ról sem emlékezik meg”. (Ennek, s a következő idézeteknek néhány szavát a későbbi utalásokra tekintettel ritkítással emeltem ki.) Majd pár sorral lejjebb magyarázatképpen hozzáfűzi: „Akkoriban ugyanis még nem hajóztak ezen

a tengeren s A x e n o s nak neveztek egyrészt hideg, viharos időjárása miatt, másrészt a körülötte lakó népek vadsága következtében; különösen a s k y t h a törzsek voltak ilyen vadak, akik az idegeneket fölaldozták, húsukat megették és koponyájukat ivóedényül használták”. Később aztán Apollodórosz Strabón előadása szerint áttér a történetírók tudatlanságának taglalására, akik sokféle képzeletbeli helyről szólnak, többek között például „a R h i p a i a h e g y s é g r ő l” (Strabón 316, 7. könyv 3.6. fejezet). Strabón művében – valamivel előbb – maga is megrója azokat, akik erről a bizonyos R h i p a i a nevű hegységről képzelődtek (Strabón 312, 7. könyv 3.1. fejezet). Magától Strabóntól is idéznék egy rövid részletet a továbbiak kedvéért: „A Maióti torkolatát Kimmerikos Bosporosnak nevezik, ... Ázsiát Európától ez a szoros választja el és a T a n a i s f o l y ó, mely vele szemben északról folyik ebbe a m o c s á r b a és annak torkolatába... Ezt az egész területet, sőt jórészt a földszoroson túl a Borysthenésig terjedő vidéket is, kis S k y t h i á nak neveztek” (Strabón 327, 7. könyv 4.5. fejezet).

D) Ilyen előkészületek után lássunk hozzá feladatunkhoz.

Strabónnál egy generációval lehetett fiatalabb az a Pompeius Trogus, aki i. sz. 14. után írt egy 44 könyvből álló latin nyelvű világkrónikát, mely a kezdetektől Augustusig tárgyalta az eseményeket. (A datálás BORZSÁK ISTVÁN utószavában: Justinus-fordítás 427.) Ez a mű sajnos nem maradt fenn, azonban korunkra jutott Marcus Junianus Justinusnak ebből készített kivonata, amely feltehetően az i. sz. II. században készült.

1. lépés. – Kiindulásunk ennek a Justinus-féle kivonatnak az alábbi részlete: „Scythia autem in orientem porrecta includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Rhiphaeis, a tergo Asia et Phasi flumine. Multum in longitudinem et latitudinem patet.” (Justinus 18, 9–12. sor, 2. könyv 2. fejezet, 1–2. mondat.) Magyarul, HORVÁTH JÁNOS fordítása alapján: „Scythia pedig kelet felé terül el, és egyik oldalról a Pontos[-tenger], a másik oldalról a Ripheus-hegyek, hátulról Ázsia és a Phasis folyó zárja körül. Hosszanti irányban és szélességében nagy kiterjedésű.” (Justinus-fordítás 24, 2. könyv 2. fejezet.)

A részletben említett tenger a görögül *Pontos Euxeinos*, latinul *Pontus Euxinos*, azaz mai nevén a *Fekete-tenger*, noha a *pontus* a latinban általánosságban is jelent tengert. Szögezzük le: a szövegrészlet úgy értendő, hogy Szkítiát dél felől határolja a Pontos Euxeinos, észak felől a Ripheus-hegyek, s kelet felől Ázsia és a Phasis folyó. Lám, hiábavaló volt Apollodórosz és Strabón méltatlankodása, akkoriban a történetírók változatlan kedvvel követték elődeik fikcióit és alaptalan feltevéseit, s tovább meséltek a Ripheus-hegyekről.

2. lépés. – Justinus kivonatának egyik kéziratába az idézett részlet apró hibával került át, a szövegbe *phasi* helyett *ithasi* került. Pontosan ilyen hibát tartalmazó kézirat fenn is maradt: ilyen Justinus művének párizsi, 4950 jelzetű kódexe (Regino 131, 3. jegyzet).

3. lépés. – Regino prümi apát krónikájában a 889. évnél emlékezik meg a mindaddig ismeretlen magyar nép borzalmas tetteiről. Beszámolóját így kezdi: „Anno dominicae incarnationis DCCCLXXXVIII. gens Hungarum ferocissima et omni belua crudelior, retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata, a S c y t h i c i s regnis et a p a l u d i b u s, quas T h a n a i s sua refusione in inmensum porrigit,

egressa est” (Regino 131). Magyarul: „Az Úr testet öltésének 889. évében a magyarok igen vad és minden szörnyetegnél kegyetlenebb népe, amelyről az azelőtti nemzedékek azért nem hallottak, mivel nevük sem volt, a szkíta tartományokból és ama mocsarak közül jött elő, amelyeket a Thanais kiáradásával mérhetetlenül kiterjesztett” (Regino-fordítás 205). Jól látható, hogy itt a Strabónnál is olvasható, fentebb idézett értesülések bukkannak elő kilenc évszázad múltán: a Tanais folyó, a mocsarak és a szkíták együttes említése, illetve a szkíták kegyetlen természetéről szóló megállapítás.

Regino így folytatja: „De mielőtt e népnek kegyetlen tetteit tollunkkal végigkísérnénk, nem látszik feleslegesnek, ha Szkítia fekvéséről és a szkíták életmódjáról egyet-mást megemlítsünk, követve a történetírók elbeszélését.” Ezt követően az alábbiakat olvassuk: „Scythia, ut aiunt, in oriente extensa includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Ripheis, a tergo Asia et Ithasi flumine. Patet autem multum in longitudinem et latitudinem.” (Regino 131.) Magyarul: „Szkítia, mint mondják, keleten terül el; egyik oldalról a Pontos[-tenger], a másiktól a Ripheus-hegyek, hátulról Ázsia és az Ithasi folyó zárja közre. Hosszanti irányban és szélességben pedig nagy a kiterjedése.” (HORVÁTH JÁNOS fordítása alapján: Regino-fordítás 205.) – Mint jól látható, Regino e helyütt valóban majdnem szóra követte forrását, a Justinus-féle kivonatot, eltekintve egészen apró változtatásoktól és az egyetlen másolási hibától, amely a Phasi folyó nevét torzította el.

Nem céloim a Justinus-idézet teljes szöveghagyományának feltárása, de nem kerülhetem el, hogy a magyar krónikakompozíció egyik változatának megfelelő részletét ide ne iktassam, azért, hogy egy korunkra nem maradt szövegfejlődési fázis létét kellően alátámasszam. A szöveg a következő: „Scitica enim regio in Europa situm habet, extenditur enim versus orientem; ab uno vero latere ponto Aquilonali, ab alio montibus Rifeis includitur a zona torrida distans, de oriente quidem Asiae iungitur. Orientur etiam in eodem duo magna flumina, uni nomen Etul et alterius Togora.” (SRH. 1: 145, 17–22. sor.) Magyarul, BOLLÓK JÁNOS fordításában: „Szkítia országa egyébként Európában fekszik, és kelet felé terjeszkedik, egyik oldalról az Északi-tenger, másik oldalról a Ripheus-hegyek zárják közre, a forró égövől távol esik, kelet felé pedig Ázsiával határos. Két nagy folyam is ered benne: az egyiknek a neve Etul, a másiké Togora.” (MKI. 105.) – Ennek a fennmaradt szövegváltozatnak a figyelembevételével rekonstruálhatjuk a szövegfejlődés egy közbülső láncszemét.

4. lépés. – „Scithia enim regio in europa situm habet et extenditur versus orientem; ab uno latere ponto aquilonali, ab alio montibus ripheis includitur, a tergo asia, flumine ithasi et thanais, cum paludibus magnis. Patet autem multum in longitudinem et latitudinem.” Magyarul: „Szkítia országa egyébként Európában fekszik, és kelet felé terjeszkedik, egyik oldalról az Északi-tenger, másik oldalról a Ripheus-hegyek zárják közre, hátulról Ázsia, az Ithasi folyó és a Thanais, nagy mocsarakkal. Hosszanti irányban és szélességben pedig nagy a kiterjedése.”

E közbülső szövegváltozat létrejötte könnyen megmagyarázható. Regino fentebb latinul is idézett három mondatát szerkesztette egybe a krónikaíró. Először a második mondatot írta le némi változtatással; az elején beszúrta, hogy Szkítia Európában terül el. Nyilván nem érezte elég szabatosnak az eredeti szöveg viszonyítás nélkül közölt „kelet felé terül el” meghatározását, s ezt a hiányosságot akarta

pótolni. Úgy vélekedett, hogyha Szkítia kelet felé fekszik és hátulról Ázsia határolja, akkor szükségszerűen Európában kell lennie, s ezt a következtetését beírta szövegébe. Saját változatának első mondatába még egy további bővítést is beiktatott, a következő megfontolások alapján. Mivel Szkítia kelet felé terül el és kelet felől Ázsia határolja, ezért a területet körülölelő két további földrajzi objektum – a tenger, illetve a Ripheus-hegyek – bizonyára az észak, illetve a dél felőli határát képezik. Úgy gondolta, hogy az elsőnek említett lehet az északi, a másik a déli határa, ezért a megkülönböztető név nélkül említett *ponto*-t pontosította Északi-tengerré. A Thanais és a mocsarak Regino bevezető mondatából származnak, amelyeket ügyesen beleolvastott szövegébe. S végül Regino harmadik idézett mondatát változtatás nélkül átvette.

5. lépés. – A másolási folyamatban szövegromlás következett be; a *latere* szóból a másoló számára csak *ater* volt kiolvasható. Ezért a másolatba a kiolvasott szórészletet, vagy talán a latin *ater* 'fekete' jelentésű melléknév ragozott alakját írta. Szövegünk így módosult: „Scythia enim regio in europa situm habet et extenditur versus orientem; ab uno ater/atro ponto aquilonali, ab alio montibus ripheis includitur, a tergo asia, flumine ithasi et thanais, cum paludibus magnis. Patet autem multum in longitudinem et latitudinem.”

Ez így értelmezhető: „Szkítia vidéke Európában fekszik és keleti irányban terjeszkedik; egyfelől a fekete Északi-tenger, másfelől a Ripheus-hegyek zárják körül, hátulról Ázsia, az Ithasi folyó és a Thanais, nagy mocsarakkal. Hosszanti irányban és szélességben pedig nagy a kiterjedése.” – Feltevésem szerint ez a szöveg állt Anonymus rendelkezésére.

6. lépés. – Anonymus forrásának szövegén különféle változtatásokat hajtott végre.

a) Elhagyta annak bizonyos részeit, így elsősorban azt az állítást, hogy Szkítia Európában fekszik, elhagyta az Ázsiára történő utalást, kihagyta a Ripheus-hegyeket és az Ithasi folyót.

b) A második mondatot, amely Szkítiának hosszában-széltében jelentős kiterjedésére utalt, először csak leegyszerűsítve írta le, közvetlenül Szkítia neve után, ekképpen: „Scythia igitur maxima terra est”, azaz „Szkítia hatalmas földterület”. Forrásának „Patet autem multum in longitudinem et latitudinem” mondatát az eredeti megfogalmazás apró módosításával néhány sorral lejjebb iktatta be szövegébe.

c) A magyarok őshazájával kapcsolatban fontos kiegészítésként beszúrta, hogy „que dentumoger dicitur”, azaz „amelyet Dentümgyernek hívnak”.

d) A kihagyások és a betoldások miatt megroppant első mondatot két részre bontotta. Az első részben forrásának „ab uno ater/atro ponto aquilonali” szavait átrendezte, a részletet értelmessé tevő kiegészítéseket toldott be s az *ater*-t a gyakorlatilag azonos jelentésű *niger*-rel váltotta fel: „Finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad nigrum pontum.”

Megjegyzendő, hogy az „ab aquilonali parte” latinizmus alkalmazásával Anonymus megtartotta forrásának eredeti jelentését, ugyanis a kifejezés 'az északi részen' jelentéssel is rendelkezik. Erre az Oxford Latin Dictionary mind az *ab*, mind a *pars* címszavak alatt nyújt példát. Az *ab* előljárószó 23. jelentéséhez tartozó idézetek között olvassuk például (OLD. 1: 1–2): „sinistra (pars) ab oriente, dextra ab occasu” = 'a bal (oldal) kelet felé, a jobb nyugat felé [esik]' (Varro: De Lingua

Latina 7.7). A *pars* 13. jelentése alatt közölt idézetek egyike (OLD. 6:1299–1301): „qui ab utraque parte fluminis prope ripam praedia possident” = ’akik a folyó mindkét oldalán a folyóparton birtokkal rendelkeznek’ (Gaius: Institutiones 2.72).

Az első mondatnak a kihagyások után megmaradt második részét – „a tergo ... flumine ... thanais, cum paludibus magnis” – Anonymus leválasztotta és eredeti jelentését megtartva, kis kiegészítéssel formálta önálló mondattá: „A tergo autem habet flumen quod dicitur thanais cum paludibus magnis”.

A Geszta első fejezetének legeleje tehát a fenti módosítások következtében a már idézett formát öltötte: „Scithia igitur maxima terra est que dentumoger dicitur. uersus orientem: Finis cuius ab aquilonali parte extenditur. usque ad nigrum pontum. A tergo autem habet flumen quod dicitur thanais cum paludibus magnis.” És néhány sorral lejjebb (2r 14–15. sor): „Scithica autem terra multum patula in longitudine et latitudine.” Magyarul ezt így adhatjuk vissza: „Szkítia tehát igen nagy földterület kelet felé, amelyet dentumogernek neveznek. Határai az északi részen egészen a fekete tengerig terjednek. Mögötte pedig a Thanaisnak nevezett folyam nagy mocsaraival. ... Szkítia pedig nagy kiterjedésű földterület hosszában és széltében.”

E) Összefoglalva a fentieket, az Anonymus-részletet egy lineáris evolúciós folyamat eredményeképpen kaptuk meg, amelynek lépései a következők voltak: 1. Justinus; 2. Szövegromlás (*phasi* → *ithasi*); 3. Regino; 4. Regino átírása; 5. Szövegromlás (*latere* → *ater*); 6. Anonymus.

F) Befejezésül néhány további megjegyzést szeretnék tenni.

Anonymus szövegrészlete az 5. lépésben feltételezett *latere* → *ater* szövegromlás mellett kettős bizonyítékkal szolgál: egyrészt hiányzik belőle a *latus* ’oldal’ szó, amely a szövegfejlődés minden más változatában – az helyütt nem említettekben is – megvan, s amely helyett a szerző a *pars* ’rész, oldal’ szót iktatta be, másrészt viszont tartalmazza a *niger* melléknevet, amely egyetlen más szövegváltozatban sincs meg.

A szöveg áthagyományozódási folyamatának elemzése rávilágít arra, hogy mi rejlik a „versus orientem” különféle lehetséges értelmezésének és az ebből fakadó különféle magyar fordítások hátterében. A forrásul szolgáló szövegben ez a kitétel Szkítiára vonatkozott. Anonymus átmentette ugyan e kifejezést, de az általa eszközölt bővítések és kihagyások folytán a végleges szövegben hovatarozása már nem egyértelmű.

Felmerül a kérdés, Anonymus vajon miért cserélte fel az *ater*-t a szinonimájával. Az *ater* alapjelentése ’fekete, sötét színű’, s a többi konkrét és átvitt értelmű jelentése ebből eredeztethető (OLD. 1: 195–6). Közvetlen és átvitt értelmű jelentései gyakorlatilag azonosak a *niger* szóéval (OLD. 6: 1176). Az *ater* a középkorban is jól ismert és használt szó (MW. 1: 1123), s „A magyarországi középkori latinság szótára” is számon tartja ’niger, obscurus, spissus’ = ’fekete, sötét, áthatolhatatlan’ elsődleges jelentéssel (MKLSz. 1: 275).

Érdeemes megemlítenünk viszont, hogy Anonymus fennmaradt szövegében az *ater* sehol sem fordul elő, ezzel szemben a *niger* a jelenleg vizsgált részleten kívül még négy alkalommal: a 4. fejezetben Álmos külsejének leírásakor kétszer, bőrének és szemszínének említésekor; az 55. fejezetben Taksony hajszínének leírásánál; valamint a 40. fejezetben Csongrád szláv eredetű nevének értelmezésekor. Ebből egyfelől arra következtethetünk, hogy a *niger* Anonymus általánosan használt szava

volt, másfelől bizonyára a tenger jelzőjeként stilárisan is helyénvalóbbnak tűnt számára. Így e ponton sem szabott gátat máshol is tapasztalható módosítási kedvének.

Amint az idézett fordításokból kiderült, a fordítók az „*ab aquilonali parte extenditur*” részletet az *ab* előljárószó általános jelentése alapján „az északi részből/résztől/tájtól kiterjed/terjed” értelmezéssel fordították le, s közülük a XX. századiak az „ad nigrum pontum” kifejezést a magyar nyelvű szövegben 1618 óta adatolt Fekete-tengerrel azonosították (FNESz. 1: 449) – feltehetően nem függetlenül attól, hogy Szkítiának addigra már közzismertté vált korábbi leírásaiban annak déli határát a Pontus Euxinos képezi.

Bizonyosak lehetünk abban, hogy Anonymusban nem vetődött fel a Pontus Euxinusszal való azonosság gondolata. Egyrészt forrásában a tenger északról határolta Szkítiát. Másrészt a Fekete-tenger megnevezésére a XII–XIII. század fordulóján az annak közelében élő bizánci történétírók is vagy a *Pontos Euxeinos*-t használták, mint Ioannes Kinnamos (MORAVCSIK i. m. 238), vagy a *Pontos*-t, mint például Niketas Choinates (MORAVCSIK i. m. 268). A nyugat-európai szerzők általában az ókor óta évszázadokon keresztül használt *Pontus Euxinos* nevet alkalmazták, vagy esetleg az *Orosz-tenger* kifejezést, mint például Geoffroy de Villahardouin (Villehardouin 2: 26, a 226. fejezetben). VÁCZY PÉTER pedig olyan velencei, illetve genovai kereskedelmi szerződéseket említ az 1206., 1212. és 1232. évekből, amelyekben a Fekete-tengert a *Nagy-tenger* megnevezéssel említik (VÁCZY 1994: 75, az 5. végjegyzetben). Amennyiben Anonymus úgy gondolta volna, hogy a Fekete-tenger Szkítia déli határát képezi és azonos a Pontus Euxinusszal, akkor bizonyosan utalt volna a maga korabeli szerzők szóhasználatára is.

Végigkövetve a szövegrészlet fejlődését, gondolatmenetünk végére érve láthatjuk tehát, hogyan lett a *Pontos Euxeinos*ból előbb *északi tenger*, később *fekete északi tenger*, majd Anonymus tolla nyomán *fekete tenger*, s gesztájának sok évszázados Csipkerózsika-álma után a XX. századi magyar fordítások következményeképp hogyan került vissza Szkítia déli határára és virtuális utazása végén hogyan vált azonossá eredeti önmagával.

A hivatkozott irodalom

BENKŐ LORÁND 1999. Adalékok az anonymusi filológiához. Magyar Nyelvjárások 37: 73–8. FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2. kötet. Bp., 1988.

GAÁL LÁSZLÓ 1957. Dentü-mogyer. Magyar Nyelv 27–35.

Joseph of Exeter = [Josephus Iscanus] Dares Phrygius: [De bello Troiano libri sex a Cornelio Nepote Latino carmine donati.] Ed. ALBAN THORER. Cum aliis aliorum opusculis. Basileae, 1541.

JUHÁSZ = P. magister: Gesta Hvngarorvm. Edidit JUHÁSZ, LADISLAUS. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saecula XII–XIII. Bp., 1932.

Justinus = M. Ivniani Ivstini Epitoma Historiarvm Philippicarvm Pompei Trogi. Ed. post FRANCISCVM RVEHL itervm edidit OTTO SEEL. Stvgardiae, 1972.

Justinus-fordítás = Világkrónika a kezdetektől Augustusig (Fülöp királynak és utódainak története). Iustinus, Marcus Iunianus kivonata Pompeius Trogius művéből. Ford.

- HORVÁTH JÁNOS. Sajtó alá rendezte BOLLÓK JÁNOS. Az utószót BORZSÁK ISTVÁN írta. Bp., 1992.
- LETHENYEI = Anonymus, az az Béla királynak nevetlen íródeákja Hét-magyaroknak Szitytyából Almos hertzeg vezérlése-alatt lött ki-jövetelőket meg-írta. Ford. LETHENYEI JÁNOS. Pest, 1790.
- MKI. = Kézai Simon: A magyarok viselt dolgai. Ford.: BOLLÓK JÁNOS. In: A magyar középkor irodalma. Válogatás, szöveggondozás, jegyzetek: V. KOVÁCS SÁNDOR. Magyar remekírók. Bp., 1984: 115–63, 1088–95.
- MKLSz. = Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára. I. kötet. Szerk. HARMATTA, JÁNOS – BORONKAI, IVÁN. Bp., 1987.
- MORAVCSIK = MORAVCSIK GYULA, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium. Sajtó alá rendezte RITÓÓK ZSIGMOND – KAPITÁNYFV ISTVÁN. Bp., 1988.²
- MW. = Mittellatinisches Wörterbuch. Band I. Szerk. PRINZ, OTTO – SCHNEIDER, JOHANNES. Berlin, 1967.
- OLD. = Oxford Latin Dictionary. Fasc. I–VIII. Ed. SOUTER, A. – BAILEY, C. – WYLLIE, J. M. – GLARE, P. G. W. Oxford, 1968–1982.
- PAIS = Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta PAIS DEZSŐ. A Napkelet könyvtára 14. Bp., 1926.
- Regino = Regionis abbatis Prumiensis: Chronicon cum continuatione Treverensi. Recognovit KURZE, FRIDERICUS. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae, 1890/1978.
- Regino-fordítás = Regino Évkönyve. Ford. HORVÁTH JÁNOS. In: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Nemzeti Könyvtár. Történelem. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1986.³
- SRH. = Scriptorum Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. I–II. kötet. Bp., 1937–1938.
- Strabón = Strabón: Geographika. Ford. FÖLDY JÓZSEF. A fordítást az eredetivel egybevetette, az előszót írta BALÁZS JÁNOS. Bp., 1977.
- SZABÓ-MIKA = Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Ford. SZABÓ KÁROLY. A fordítást javította és bevezetéssel ellátta MIKA SÁNDOR. Bp., 1898.
- TLO. = Totius Latinitatis Onomasticon. Opera et studio VINCENTII DE-VIT. Tomus I. Prati, 1859–1867.
- VÁCZY PÉTER 1994. Kunok és vlachok Anonymusnál. In: Uő, A magyar történelem korai századaiból. História könyvtár. Monográfiák 5. Bp. 71–6. (Eredeti megjelenés: Anonymus és kora. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp., 1974: 13–37.)
- VEZSPRÉMY = Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Milleniumi magyar történelem. Források. Ford. VEZSPRÉMY LÁSZLÓ. Az utószót és a jegyzeteket VEZSPRÉMY LÁSZLÓ írta. Bp., 1999.
- Villehardouin = Geoffroy de Villehardouin, La conquête de Constantinople. Ed. EDMOND FARAL. Tom. I–II. Les classiques de l’Histoire de France au Moyen Age. Vol. 18–19. Paris, 1961.

Anonymus and the “Black Sea”

The subject of the paper is Anonymus’ historical work on the Hungarian conquest written in the early years of the 13th century. There are two locations in the text mentioning the Black Sea; researchers were convinced until now that Anonymus refers to Pontus Euxinos in both cases, although there exists no any other source using this form for Pontus Euxinos before the second half of the 13th century, including all Western and Eastern texts. – First the expression “*ad nigrum mare*” is discussed (Chapter 44; SRH. Vol. 1, page 91, lines 13–18). Identification with the Black Sea makes the text fairly confusing and must have been “*ad ægæan mare*” in the original. This correction eliminates all the difficulties; “*ad nigrum mare*” is the consequence of erroneous copying. – The other occurrence reads as “*ad nigrum pontum*” (Chapter 1; SRH. Vol. 1, page 34, lines 11–14). The earliest known version of Anonymus’ sentence can be found in the so-called Justinus-epitome from the 2nd century A. D. The author presents a simplified process of evolution of this particular sentence. Practically only one rephrasing and two minor reading errors in the course of the copying process (*phasi* → *ithasi*, *latere* → *ater*) help us reconstruct Anonymus’ hypothetical direct source. By this reconstruction it turns out that the original “*ponto*” – referring to Pontus Euxinos – has changed to “*ponto aquilonali*”, later into „*ater/atro ponto aquilonali*”, and finally Anonymus has replaced *ater* by *niger*. This model of the textual evolution not only gives an interesting example of the development of a short section of a historical work through more than one thousand years, but also eliminates a false argument for a late dating of Anonymus’ work.

LÁSZLÓ HOLLER